

DOI 10.31909/26168812.2019-(45)-20

УДК 376-056.36:[159.98:7]

Ольга СОРОКА*

МОЖЛИВОСТІ АРТ-ТЕРАПІЇ В ІНКЛЮЗИВНІЙ ОСВІТІ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

У статті проаналізовано загальні підходи до проблеми інклюзивної освіти дітей з особливими потребами. Наведено статистичні дані щодо збільшення дітей з відхиленнями у розвитку, які потребують спеціальної освіти. Встановлено, що Україні функціонує потужна мережа спеціалізованих закладів для дітей, які мають порушення розвитку – спеціальні, навчально-реабілітаційні. Попри це перевага надається установам масового типу на засадах інклюзивної освіти. Представлено різні наукові підходи до трактування терміну «діти з особливими потребами», зміст якого акцентує увагу на необхідності реальної допомоги дітям означеної категорії в освітньому процесі, надання підтримки та можливості самореалізуватися в процесі інтеграції в суспільство. Встановлено, що «діти з особливими освітніми потребами» охоплює дітей, чії освітні проблеми виходять за межі загальноприйнятої норми. Йдеться про дітей з особливостями психофізичного розвитку, дітей з незначними порушеннями здоров'я, соціальними проблемами, дітей із соціально вразливих груп, обдарованих дітей та інших. Означені категорії потребують спеціальної інклюзивної освіти, яка допоможе покращити навчальні результати; опанувати нові рольові моделі; отримати комплекс комунікативних, соціальних, академічних знань, умінь і навичок; підвищити самооцінку; розширити соціальні контакти; покращити загальний психоемоційний стан. В якості корекційно-терапевтично-реабілітаційної технології у роботі з дітьми з особливими потребами пропонуємо використовувати арт-терапію – інноваційну освітню технологію «лікування» засобами образотворчого мистецтва – малюнком, графікою, живописом, скульптурою, для гармонійного розвитку особистості дитини.

Ключові слова: інклюзивна освіта, арт-терапія, діти з особливими потребами, особливі потреби, інвалід.

Постановка проблеми. Важливим показником розвитку цивілізованого демократичного суспільства є гуманне ставлення до дітей з особливими потребами, які мають право на повноцінне життя і розвиток. Прийняття Саламанкської декларації про політику, принципи і практичну діяльність у сфері освіти осіб з особливими потребами, потребує суттєвого вдосконалення системи навчання, виховання та соціальної адаптації дітей із порушенням психофізичного розвитку.

Останнім часом кількість дітей з відхиленнями у розвитку, на жаль, збільшується. Так, за даними Європейської академії дитячої інвалідності, у будь-якій країні світу 2-3 % усіх дітей – це діти-інваліди, ще 10-20 % – діти, які не мають ознак інвалідності, але підлягають постійному медико-педагогічному супроводу. «За даними ООН, кожна десята людина (більше 650 млн. осіб) на планеті має фізичні, розумові чи сенсорні порушення, у 25 % всього населення є різні розлади здоров'я»¹. Державна статистика Міністерства охорони здоров'я України констатує, що в Україні дітей-інвалідів – 168 тисяч, зокрема з патологією нервової системи, до яких належать і діти з ДЦП, – близько 100 тисяч.

* Сорока О. – доктор педагогічних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, e-mail: S.Olga_1975@mail.ru

¹ Чайковський, М. Є. (2016). *Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з молоддю з особливими потребами в умовах інклюзивного освітнього простору* : автореф. на здобуття наукового ступеня д-ра. пед. наук : спец. 13.00.05. Старобільськ, 46 с., С. 3.

Вражаючим є той факт, що з кожним днем збільшується кількість таких дітей: щорічно реєструється 200-220 тис. осіб, на 450 тис. вагітностей народжується 150 тис. дітей з вродженими вадами, серед яких 20 тис. – із важкими порушеннями².

Несприятлива тенденція щодо поширення інвалідності в світі, і в Україні зокрема, спричинила необхідність розв'язання проблеми щодо освіти дітей з особливими потребами. Це зумовлено тим, що повноцінне існування та розвиток таких дітей неможливі без здобуття якісної освіти. Реформування освітньої системи дітей з особливими потребами відбувається з урахуванням прогресивних світових тенденцій – від інституалізації до інклюзії. Відповідно, «інклюзивна освіта – це система освітніх послуг, що базується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права навчатися за місцем проживання, що передбачає навчання в умовах загальноосвітнього закладу. З метою забезпечення рівного доступу до якісної освіти інклюзивні освітні заклади повинні адаптувати навчальні програми та плани, методи та форми навчання, використання існуючих ресурсів, партнерство з громадою до індивідуальних освітніх потреб і різних стилів навчання дітей з особливими освітніми потребами»³.

Приємно відзначити, що сьогодні в Україні функціонує потужна мережа спеціалізованих закладів для дітей, які мають ті чи інші порушення психофізичного розвитку (спеціальні дошкільні та заклади загальної середньої освіти, навчально-реабілітаційні центри, навчальні заклади зі спеціальними групами та класами). Окрім цього, вони мають змогу здобувати освіту у закладах масового типу на засадах інклюзивної освіти. При цьому, слід враховувати той факт, що в Європейських країнах (Італія, Іспанія та інші), які скасували систему спеціальних навчальних закладів на користь інклюзивної освіти, сьогодні визнають це як помилку, а їхнє відновлення потребувало чимало зусиль. Отже, кожна дитина з особливими потребами повинна мати можливість реалізувати своє право на освіту у будь-якому типі навчально-виховного закладу та отримати при цьому необхідну спеціалізовану допомогу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема інклюзивної освіти перебуває в центрі уваги науковців : О. Василенко В. Єсіної, С. Кобі (S. Kobi), А. Колупасової, Л. Савчук, Г. Шевцова, Г. Вормінг (H. Warming) та інших. Організація соціально-педагогічної роботи з людьми з особливими потребами була об'єктом дослідження в дисертаційних роботах. Так, Т. Соловйова вивчала соціально-педагогічні засади роботи з батьками дітей з особливими потребами⁴; М. Чайковський досліджував теорію і практику соціально-педагогічної роботи з молоддю з особливими потребами в умовах інклюзивного освітнього простору⁵; В. Тесленко обґрунтував особливості соціально-педагогічної підтримки дітей з обмеженими можливостями в промисловому регіоні⁶.

Теоретико-методичні аспекти арт-терапії представлені у роботах зарубіжних (Р. Гудман, О. Копитін, Е. Крамер, Л. Лебедева, М. Наумбург, І. П'ятницька-Позднякова, Н. Роджерс та інші) і вітчизняних (А. Бреусенко-Кузнецов, О. Вознесенська, Н. Волкова, Н. Єщенко, О. Любарець, Н. Полякова, Н. Простакова, О. Пинчук, О. Сорока та інші) учених.

Наукові завдання статті: дослідити етимологію поняття «діти з особливими

² Там само, С. 3.

³ Колупасова, А. А., Савчук, Л. О. (2011). *Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання*. Видання доповнене та перероблене: наук.-метод. посіб. К. : Видавнича група «АТОПОЛ», 274 с., С. 8.

⁴ Соловйова, Т. Г. (2009). *Соціально-педагогічні засади роботи з батьками дітей з особливими потребами* : автореф. дис... на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05. Київ, 24 с.

⁵ Чайковський, М. Є. (2016). *Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з молоддю з особливими потребами в умовах інклюзивного освітнього простору* : автореф. на здобуття наукового ступеня д-ра. пед. наук : спец. 13.00.05. Старобільськ, 46 с.

⁶ Тесленко, В. В. (2007). *Теорія і практика соціально-педагогічної підтримки дітей з обмеженими можливостями в промисловому регіоні*: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра пед. наук. : спец. 13.00.05. Луганськ, 42 с.

потребами»; охарактеризувати арт-терапію як корекційно-терапевтично-реабілітаційну технологію; визначити можливості арт-терапії в інклюзивній освіті дітей з особливими потребами.

Мета статті – обґрунтувати можливості арт-терапії в інклюзивній освіті дітей з особливими потребами.

Виклад основного матеріалу. Термін «інвалід», міжнародне визначення якого вперше було зафіксовано в Декларації ООН «Про права інвалідів» у 1975 році, визначає дитину з інвалідністю, яка не може самостійно забезпечити повністю чи частково свої життєві потреби повноцінного особистого або соціального життя, через вроджені чи набуті фізично-розумові вади⁷.

Аналіз наукових доробок учених Л. Акатова⁸, В. Бондар⁹ показує, що попри різні підходи і оцінки з питань проблеми вчені сходяться в одному: термін «дитина-інвалід» потрібно вилучити з широкого вжитку як такий, що засвідчує її повну неповноправність і зорієнтований не на розвиток дитини, а на її обмеження. Зауважується, що термінологія повинна нести не дискримінаційний характер, а відповідати сучасній концепції людської гідності, що стала поштовхом до інтеграційних процесів в освітній сфері. Увага акцентується на необхідності реальної допомоги дітям з особливими потребами в освітньому процесі, надання їм підтримки та можливості на самореалізацію в процесі інтеграції в суспільство.

Повністю підтримуємо М. Чайковського¹⁰, який уникає психологічно деструктивного терміну «інваліди», і надає перевагу терміну «люди з особливими потребами», що меншою мірою травмує їхню психіку, підвищує впевненість у собі, прискорює інтеграцію у відкритий соціум і адаптацію до умов нового середовища. Враховуючи зазначене вище, вважаємо, що термін «діти з особливими потребами» за даних обставин є найбільш прийнятним, отож і ми будемо дотримуватися його.

Термін «діти з особливими потребами» відповідає міжнародному терміну «children with special needs». Його використовують для позначення дітей з порушеннями психофізичного розвитку, в тому числі дітей з інвалідністю. При цьому, увагу акцентують на необхідності забезпечення додаткової підтримки у навчанні дітей цієї категорії (на відміну від терміну «інвалід»). Використання терміну «діти з особливими потребами» свідчить про відмову суспільстві від розподілу громадян на «повноцінну більшість» та «неповноцінну меншість», закріплює зміну акцентів у характеристиці таких дітей – з недоліків, порушень, відхилень від норми до фіксації їхніх потреб у особливих умовах та засобах навчання¹¹. Важливим є той факт, що термін «діти з особливими потребами» допомагає концентрувати увагу на самій дитині, її особистості та індивідуальності, й тільки потім тільки на її обмеженні чи ваді, як другорядної ознаки.

Поняття «діти з особливими освітніми потребами», широко охоплює всіх учнів, чий освітні проблеми виходять за межі загальноприйнятої норми. Найбільш поширене та прийнятне стандартне визначення «особливих потреб» в Міжнародній класифікації стандартів освіти (International Standard Classification of Education): «Особливі освітні потреби мають особи, навчання яких потребує додаткових ресурсів. Додатковими

⁷ Крижанівська, О. П., Каленська, О. О. (2012). *Етимологія поняття «діти з особливими потребами» у вітчизняному освітньому просторі*. Вісник НТУУ «КПІ». Серія: політологія, соціологія, право. Випуск 2 (14). С. 87-91.

⁸ Акатов, Л. И. (2003). *Социальная реабилитация детей с ограниченными возможностями здоровья. Психологические основы*: учеб. пос. для студ. высш. уч. заведений. М.: гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 369 с.

⁹ Бондар, В. І. (2005). *Проблеми корекційного навчання у спеціальній педагогіці*: навч. посіб. К.: Наш час, 176 с.

¹⁰ Чайковський, М. Є. (2016). *Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з молоддю з особливими потребами в умовах інклюзивного освітнього простору*: автореф. на здобуття наукового ступеня д-ра. пед. наук: спец. 13.00.05. Старобільськ, 46 с.

¹¹ Литовченко, С. В. (2012). *Інклюзивне навчання дітей з особливими потребами: актуальні аспекти. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. Вип. 3 (1). С. 89-91.

ресурсами можуть бути: персонал (для надання допомоги у процесі навчання); матеріали (різноманітні засоби навчання, в тому числі допоміжні та корекційні); фінансові (бюджетні асигнування для одержання додаткових спеціальних послуг)»¹².

Під «особливими потребами» С. Лебедева розуміє принаймні три речі. З одного боку – це необхідність часом надзвичайно специфічних методів обстеження, навчання та комунікації (special education – спеціальної освіти або дефектології), реабілітації і працетерапії (physical-occupational therapy), особливого ставлення під час навчання. По-друге, потрібні також спеціальні пристосування – допоміжні пристрої для ходьби, інвалідні візки, слухові апарати, аж до складної комп'ютерної та медичної техніки, а також підвищені вимоги до безбар'єрної структури та адаптації середовища. По-третє, мається на увазі незахищеність цих дітей у соціальному плані¹³.

Дослідники по-різному визначають типологію дітей з особливими потребами. До цієї категорії відносять дітей з особливостями психофізичного розвитку, дітей з незначними порушеннями здоров'я, соціальними проблемами, дітей із соціально вразливих груп (наприклад, вихованців дитячих будинків), обдарованих дітей та інших.

Залежно від типу порушень В. Бондар виокремлює такі категорії дітей з: порушеннями слуху; порушеннями зору; порушеннями інтелекту (від затримки психічного розвитку до розумової відсталості); мовленнєвими порушеннями; порушеннями опорно-рухового апарату; складною структурою порушень; емоційно-вольовими порушеннями та дітей з аутизмом¹⁴.

Погоджуючись із С. Лебедевою¹⁵, ми переконані, що дитина, в якій наявним є певний дефект, нерідко комплексує. Це проявляється у підвищенні тривожності, прояві недовірливості, слабкій інтуїції у міжособистісних стосунках, впертості, егоцентризму, відсутності страху в ситуаціях підвищеного ризику, ігнорування норм культури поведінки, гіперчутливості до загрози. Такі діти є соціально боязкими, у них занижений рівень домагань. Труднощі навчання, які викликані недорозвитком, наприклад, фізичним, мовленнєвим, є частою причиною дезадаптації, різкого зниження мотивації навчання. Поряд з порушеннями психофізичного розвитку у дітей з особливими освітніми потребами спостерігається порушення соціальних контактів, низький соціометричний статус, що поглиблює порушення їхнього психічного розвитку, негативно впливає на емоційно-вольову сферу.

Вибір на користь інклюзивної освіти пов'язаний із тим, що діти з особливими потребами мають змогу суттєво покращити навчальні результати; опанувати нові рольові моделі; отримати необхідні знання й сформувані на їх основі комунікативні, соціальні й академічні уміння й навички; підвищити самооцінку; розширити можливості для налагодження нових соціальних контактів; покращити загальний психоемоційний стан тощо.

Українські вчені стверджують, що «інклюзія передбачає особистісно зорієнтовані методи навчання, в основі яких – індивідуальний підхід до кожної дитини з урахуванням усіх її індивідуальних особливостей – здібностей, особливостей розвитку, типів темпераменту, статі, сімейної культури тощо»¹⁶.

¹² Выготский, Л. С. (2003). *К психологии и педагогике детской дефективности. Основы дефектологии*. М. : Изд-во Лань, С. 101–106.

¹³ Лебедева, С. О. (2013). *Соціально-психологічна адаптація дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному просторі школи. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. Вип. 4 (2). С. 218–228, С. 219–220.

¹⁴ Бондар, В. І. (2005). *Проблеми корекційного навчання у спеціальній педагогіці* : навч. посіб. К. : Наш час, 176 с.

¹⁵ Лебедева, С. О. (2013). *Соціально-психологічна адаптація дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному просторі школи. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. Вип. 4 (2). С. 218–228.

¹⁶ Колупаєва, А. А., Савчук, Л. О. (2011). *Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання*. Видання доповнене та перероблене: наук.-метод. посіб. К. : Видавнича група «АТОПОЛ», 274 с., С. 8.

Особливе місце в арсеналі корекційно-терапевтично-реабілітаційних технологій у роботі з дітьми з особливими потребами займає «арт-терапія – інноваційна освітня технологія «лікування» засобами образотворчого мистецтва, а саме малюнком, графікою, живописом, скульптурою, для гармонійного розвитку особистості дитини. Як допоміжні засоби в арт-терапії використовують музику, казку, танець, гру, драму тощо»¹⁷. Сучасні дослідники визначають арт-терапію як засіб та технологію реабілітації дітей із проблемами у розвитку за допомогою мистецтва та художньо-творчої діяльності, які базуються на здібностях до образного сприйняття довкілля. В арт-терапії мистецтво – це діяльність, яка дає змогу експериментувати із художніми образами, символами у якості заміників реальних об'єктів¹⁸.

Вибір арт-терапії як базової технології в інклюзивній освіті дітей з особливими потребами сприяє їхній особистісній ідентифікації. Це обумовлено тим, що арт-терапія найбільш повно забезпечує потреби дитини в самоусвідомленні та інтеграції в соціум. Використання арт-терапії забезпечує в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами реалізацію таких функцій, як-от:

- 1) діагностувальна (кожен продукт творчості є «особливий документ, який містить багато інформації про свого автора.... але не може бути основою для постановки діагнозу»);
- 2) терапевтична (зцілення особистості за допомогою мистецтва, повернення до психологічної цілісності);
- 3) катарсична (очищення, звільнення від негативних станів);
- 4) регулятивно-релаксаційна (зняття нервово-психічного напруження, регуляція психосоматичних процесів; моделювання позитивного психоемоційного стану);
- 5) комунікативно-рефлексивна (забезпечує корекцію відхилень спілкування, формування адекватної міжособистісної поведінки, самооцінки);
- 6) культурологічна (обумовлена об'єктивним зв'язком особистості з культурою як системою цінностей; розвитком людини на основі засвоєння нею художньої культури, становленням її творчого початку);
- 7) освітня (спрямована на розвиток особистості та засвоєння нею дійсності засобами мистецтва, що забезпечує отримання знань у сфері мистецтва та практичних навичок у художньо-творчій діяльності);
- 8) виховна (формування морально-естетичних, комунікативно-рефлексивних основ особистості, сприяння її соціокультурній адаптації за допомогою мистецтва);
- 9) коректувальна (сприяє профілактиці, корекції та компенсації недоліків розвитку)^{19 20}.

Виділяють два основні механізми психологічної коректувальної дії, характерні для методу арт-терапії. Перший механізм полягає в тому, що мистецтво дає змогу в особливій символічній формі реконструювати ту конфліктну ситуацію, що травмує, і знайти її вирішення через переструктурування цієї ситуації на основі креативних здібностей суб'єкта. Другий механізм пов'язаний із природою естетичної реакції, що дає можливість змінити дію «афекту від болісного до того, що приносить насолоду»²¹.

Слід зазначити, що у корекційному процесі для розвитку дитини особлива роль

¹⁷ Сорока, О. В. (2016). *Теоретичні і методичні засади підготовки майбутніх учителів початкової школи до використання арт-терапевтичних технологій: дис. ... д-ра пед. наук* : спец. 13.00.04. Тернопіль, 534 с., С. 34.

¹⁸ Калініна, Л. А. (2009). *Використання лялькотерапії як напряму арт-терапії у корекційній роботі з дітьми, які мають проблеми у розвитку. Наукові праці*. Випуск 95. Том 108. С. 25–29.

¹⁹ Медведева, Е. А., Левченко, И. Ю., Комиссарова, Л. Н., Добровольская, Т. А. (2001). *Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании : учеб. пособие для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений*. М. : Издательский центр «Академия», 248 с., С. 25–26.

²⁰ Вознесенська, О., Мова, Л. (2007). *Арт-терапія в роботі практичного психолога: Використання арт-технологій в освіті*. К. : Шкільний світ, 120 с., С. 19.

²¹ Осипова, А.А. (2002). *Общая психокоррекция : учебное пособие*. М. : Сфера, 510 с.

належить малюванню. Це можна пояснити тим, що образотворча діяльність має суттєвий біологічний сенс – малювання відіграє роль одного з механізмів виконання програми вдосконалення організму, його психіки. Окрім цього, малювання сприяє розвитку сенсорно-моторної координації дітей, формує зорові образи, сприяє розвитку міжпівкульної взаємодії, конкретно-образного та абстрактно-логічного мислення.

Саме за допомогою арт-терапевтичних технологій, переконана А. Хіля²², можна дати дитині інструмент для того, щоб вона зрозуміла й навчилася програмувати, оцінювати та зреалізовувати свою власну «Стратегію успіху», стратегію «Я – творець свого життя» – ставлячи цілі, беручи відповідальність за свої дії та вчинки, ухвалюючи рішення й реалізуючи їх на практиці.

Арт-терапію необхідно проводити у формі спеціальних занять, на яких дітям з особливими потребами пропонуються різні завдання, наприклад:

1) предметно-тематичний тип, в основі зображення якого – людина в її взаємодії з предметним світом і людьми (наприклад, «Моя сім'я», «Моє улюблене заняття»);

2) образно-символічний тип, що передбачає малювання, пов'язане з морально-психологічним аналізом абстрактних понять «Добро», «Зло», «Щастя», у вигляді образів, створених уявою дитини, а також зображення емоційних станів та почуттів – «Радість», «Гнів», «Страх» тощо;

3) вправи на розвиток образного сприймання, уяви і символічної функції – завдання, що ґрунтуються на принципі проєкції, – «Чарівні плями», а також відтворення у зображенні цілісного об'єкта та його осмислення – «Малювання за крапками»;

4) ігри-вправи з зображувальними матеріалами (фарбами, олівцями, папером, пластиліном тощо), дослідження їхніх фізичних властивостей та експресивних можливостей – «Малювання пальцями», експериментування з кольором (кольоротерапія), пластиліном, тістом (створення найпростіших форм з їх подальшим руйнуванням за типом ігор «руйнування-будівництво»);

5) завдання на спільну діяльність: вони можуть включати завдання попередніх видів, колективне малювання, спрямоване на корекцію проблем спілкування з однолітками, покращення стосунків у системі «діти-батьки»²³.

При проведенні арт-терапевтичних занять необхідно враховувати особливості психіки дітей з особливими потребами. С. Миронова підкреслює, зокрема, підвищену втомлюваність, розпорошену увагу, сповільнений темп сприймання, тривале входження у процес роботи²⁴.

Слід зазначити, що арт-терапія є способом допомогти «висловитися» дитині з особливими освітніми потребами через малюнок, казку, колаж, фотографію чи танець, створюючи свій неповторний образ. Окрім цього, арт-терапія дає дитині можливість через творчість «побачити себе», що полягає не лише у відтворенні власних почуттів, емоцій, дій чи вчинків у творчій роботі, а й можливості побачити свій образ крізь призму різноманітних образів «Я», створених самою дитиною. Кожен образ створюється поступово, за такою схемою:

— підготовка дитини до створення образу (читання завдання, вибір матеріалів для малювання);

— власна художньо-творча діяльність (створення зображення);

— обговорення із фахівцем створеного образу, відповіді на запитання фахівця;

²² Хіля, А. В. (2016). *Арт-терапія як засіб сприяння особистісній ідентифікації дітей з функціональними обмеженнями в умовах центрів соціально-психологічної реабілітації. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія.* Випуск 48. С. 142–147.

²³ Кіпріанов, І. Ю., Ковальчук, Т. І. (2014). *Використання арт-терапії у роботі з дітьми з особливими потребами. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт).* Випуск 5 (48). С. 77–81.

²⁴ Миронова, С. (2003). *Використання комп'ютера у корекційному навчанні дітей з вадами інтелекту. Дефектологія.* № 3. С. 41–45., С. 41

- доопрацювання створеного образу (за потреби та бажанням дитини);
- презентація та обговорення створених образів (за бажанням).

Серед запитань, які сприяють в діагностиці особливостей самоусвідомлення дитини та допомагають самій дитині ідентифікувати себе, прослідкувати риси свого характеру у взаємозв'язку із намальованим образом, можуть бути такі:

- 1) Подивіться, будь-ласка, на Ваш малюнок і дайте характеристику зображеному (рослині, тварині, казковому герою) за допомогою трьох прикметників: «Яка вона / Який він?»;
- 2) Ви б хотіли щось змінити у своїх малюнках?
- 3) Які кольори Вам найбільше подобаються у ваших малюнках?
- 4) Які кольори Вам не подобаються, і які з них Ви б хотіли забрати чи замінити?

На завершення необхідно звертати увагу дітей на те, як вони малюють себе в різних образах, на ті особливості, що їм подобається або не подобається у власних малюнках, на те, як інші реагують й описують створені ними образи. У результаті такого обговорення необхідно поступово підводити дітей до розуміння того, що всі люди різні, але важливі в цьому світі, і саме тому їх необхідно поважати й цінувати.

Висновки. Отже, корекційно-терапевтично-реабілітаційна спрямованість арт-терапії полягає в розвитку тонкої моторики, можливостей частин тіла (за відсутності рук), самопізнанні, корекції психоемоційної сфери, розширенні світогляду, сприйнятті, розвитку пам'яті, уваги, асоціативного й образного мислення дітей із особливими потребами.

Література

- Акатов, Л. И. (2003). *Социальная реабилитация детей с ограниченными возможностями здоровья. Психологические основы*: учеб. пос. для студ. высш. уч. заведений. М. : гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 369 с.
- Бондар, В. І. (2005). *Проблеми корекційного навчання у спеціальній педагогіці* : навч. посіб. К. : Наш час, 176 с.
- Вознесенська, О., Мова, Л. (2007). *Арт-терапія в роботі практичного психолога: Використання арт-технологій в освіті*. К. : Шкільний світ, 120 с., С. 19.
- Выготский, Л. С. (2003). *К психологии и педагогике детской дефективности. Основы дефектологии*. М. : Изд-во Лань, С. 101–106.
- Калініна, Л. А. (2009). *Використання лялькотерапії як напряду арт-терапії у корекційній роботі з дітьми, які мають проблеми у розвитку. Наукові праці*. Випуск 95. Том 108. С. 25–29.
- Кіпріанов, І. Ю., Ковальчук, Т. І. (2014). *Використання арт-терапії у роботі з дітьми з особливими потребами. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)*). Випуск 5 (48). С. 77-81.
- Колупаєва, А. А., Савчук, Л. О. (2011). *Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання*. Видання доповнене та перероблене: наук.-метод. посіб. К. : Видавнича група «АТОПОЛ», 274 с., С. 8.
- Крижанівська, О. П., Каленська, О. О. (2012). *Етимологія поняття «діти з особливими потребами» у вітчизняному освітньому просторі*. Вісник НТУУ «КПІ». Серія: політологія, соціологія, право. Випуск 2 (14). С. 87-91.
- Лебедева, С. О. (2013). *Соціально-психологічна адаптація дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному просторі школи. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. Вип. 4 (2). С. 218–228, С. 219–220.
- Литовченко, С. В. (2012). *Інклюзивне навчання дітей з особливими потребами: актуальні аспекти. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. Вип. 3 (1). С. 89-91.

- Медведева, Е. А., Левченко, И. Ю., Комиссарова, Л. Н., Добровольская, Т. А. (2001). *Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании : учеб. пособие для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений*. М. : Издательский центр «Академия», 248 с., С. 25–26.
- Миронова, С. (2003). Використання комп'ютера у корекційному навчанні дітей з вадами інтелекту. *Дефектологія*. № 3. С. 41–45., С. 41
- Осипова, А.А. (2002). *Общая психокоррекция : учебное пособие*. М. : Сфера, 510 с.
- Соловйова, Т. Г. (2009). *Соціально-педагогічні засади роботи з батьками дітей з особливими потребами* : автореф. дис... на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05. Київ, 24 с.
- Сорока, О. В. (2016). *Теоретичні і методичні засади підготовки майбутніх учителів початкової школи до використання арт-терапевтичних технологій: дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.04*. Тернопіль, 534 с., С. 34.
- Тесленко, В. В. (2007). *Теорія і практика соціально-педагогічної підтримки дітей з обмеженими можливостями в промисловому регіоні: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.05*. Луганськ, 42 с.
- Хіля, А. В. (2016). *Арт-терапія як засіб сприяння особистісній ідентифікації дітей з функціональними обмеженнями в умовах центрів соціально-психологічної реабілітації. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія*. Випуск 48. С. 142–147.
- Чайковський, М. Є. (2016). *Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з молоддю з особливими потребами в умовах інклюзивного освітнього простору* : автореф. на здобуття наукового ступеня д-ра. пед. наук : спец. 13.00.05. Старобільськ, 46 с.

REFERENCES

- Akatov, L. I. (2003). *Social'naya rehabilitaciya detej s ogranichenymi vozmozhnostyami zdorov'ya. Psihologicheskie osnovy: ucheb. pos. dlya stud. vyssh. uch. Zavedenij* [Social rehabilitation of children with disabilities. Psychological foundations]. Moskva : gumanit. izd. centr VLADOS, 369 p. [in Russian].
- Bondar, V. I. (2005). *Problemy korektsiinoho navchannia u spetsialnij pedahohitsi : navch. posib.* [Problems of correctional training in special pedagogy]. Kyiv : Nash chas, 176 p. [in Ukrainian].
- Voznesenska, O., Mova, L. (2007). *Art-terapiia v roboti praktychnoho psyholoha: Vykorystannia art-tekhnologii v osviti* [Art therapy in the work of a practical psychologist: Use of art technologies in education]. Kyiv : Shkilnyi svit, 120 p. [in Ukrainian].
- Vygotskij, L. S. (2003). *K psihologii i pedagogike detskoj defektivnosti. Osnovy defektologi* [To the psychology and pedagogy of children's defectiveness. Basics of defectologists]. Moskva : Izd-vo Lan', pp. 101–106. [in Russian].
- Kalinina, L. A. (2009). *Vykorystannia lialkoterapii yak napriamu art-terapii u korektsiinii roboti z ditmy, yaki maiut problemy u rozvytku* [Use of lalotherapy as a direct line of therapy in correctional work with children with developmental problems]. Naukovi pratsi [Scientific works]. Vypusk 95. Tom 108. pp. 25–29. [in Ukrainian].
- Kipriianov, I. Yu., Kovalchuk, T. I. (2014). *Vykorystannia art-terapii u roboti z ditmy z osoblyvymy potrebamy* [Use of art therapy in working with children with special needs]. Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii 15. Naukovo-pedahohichni problemy fizychnoi kultury (fizychna kultura i sport)) [Scientific journal of NPU Drahomanov. Series 15. Scientific and pedagogical problems of physical culture (physical culture and sports)]. Vypusk 5 (48). pp. 77–81. [in Ukrainian].
- Kolupaieva, A. A., Savchuk, L. O. (2011). *Dity z osoblyvymy osvitnimy potrebamy ta orhanizatsiia yikh navchannia* [Children with special educational needs and organization of their education]. Vydannia dopovnene ta pereroblene: nauk.-metod. posib. Kyiv : Vydavnycha hrupa «ATOPOL», 274 p. [in Ukrainian].

Kryzhanivska, O. P., Kalenska, O. O. (2012). *Etymolohiia poniattia «dity z osoblyvymy potrebamy» u vitchyznianomu osvithnomu prostori* [The etymology of the concept of «children with special needs» in the domestic educational space]. Visnyk NTUU «KPI». Seria: politolohiia, sotsiolohiia, pravo [Bulletin of the NTUU «KPI». Series: political science, sociology, law]. Vypusk 2 (14). pp. 87-91. [in Ukrainian].

Lebedieva, S. O. (2013). *Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia ditei z osoblyvymy osvithnyy potrebamy v inkliuzyvnomu prostori shkoly* [Socio-psychological adaptation of children with special educational needs in the inclusive space of the school]. Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: shliakhy rozbudovy [Education for people with special needs: ways of development]. Vyp. 4 (2). pp. 218–228. [in Ukrainian].

Lytovchenko, S. V. (2012). *Inklyuzyvne navchannia ditei z osoblyvymy potrebamy: aktualni aspekty* [Inclusive education of children with special needs: relevant aspects]. Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: shliakhy rozbudovy [Education for people with special needs: ways of development]. Vyp. 3 (1). pp. 89-91. [in Ukrainian].

Medvedeva, E. A., Levchenko, I. YU., Komissarova, L. N., Dobrovol'skaya, T. A. (2001). *Artpedagogika i artterapiya v special'nom obrazovanii : ucheb. posobie dlya stud. sred. i vyssh. ped. ucheb. zavedenij* [Art pedagogy and art therapy in special education: studies. allowance for stud. n and higher ped. studies. establishments]. Moskva : Izdatel'skij centr «Akademiya», 248 p. [in Russian].

Myronova, S. (2003). *Vykorystannia kompiutera u korektsiinomu navchanni ditei z vadamy intelektu* [Use of computer in correctional education of children with intellectual disabilities]. Defektolohiia [Defectology]. no. 3. pp. 41-45. [in Ukrainian].

Osipova, A.A. (2002). *Obshchaya psikhokorreksiya : uchebnoe posobie* [General psychocorrection: study guide]. Moskva : Sfera, 510 p. [in Russian].

Soloviova, T. H. (2009). *Sotsialno-pedahohichni zasady roboty z batkamy ditei z osoblyvymy potrebamy : avtoref. dys... na zdobuttia naukovooho stupenia kand. ped. nauk : spets. 13.00.05*. [Socio-pedagogical ambush of robots with fathers of children with special needs: author. dis ... at the zoo of the science step of Cand. ped. Sciences]. Kyiv, 24 p. [in Ukrainian].

Soroka, O. V. (2016). *Teoretychni i metodychni zasady pidhotovky maibutnikh uchyteliv pochatkovoi shkoly do vykorystannia art-terapevtychnykh tekhnolohii: dys. ... d-ra ped. nauk : spets. 13.00.04* [Theoretical and Methodical Ambassadors for the Future Teachers of Primary Schools before the Artistic Therapeutic Technologies: Dis. ... Dr. Ped. of science]. Ternopil, 534 p. [in Ukrainian].

Teslenko, V. V. (2007). *Teoriia i praktyka sotsialno-pedahohichnoi pidtrymky ditei z obmezhenyi mozhlyvostiamy v promyslovomu rehioni: avtoref. dys. na zdobuttia naukovooho stupenia d-ra ped. nauk. : spets. 13.00.05* [Theory and practice of social and pedagogical support for children with limited opportunities in the industrial region: author. dis. at the zoo of the science step of dr. ped. of science]. Luhansk, 42 p. [in Ukrainian].

Khilia, A. V. (2016). *Art-terapiia yak zasib spriannia osobystisnii identyfikatsii ditei z funktsionalnyy obmezhenniamy v umovakh tsentriv sotsialno-psykholohichnoi reabilitatsii*. [Art therapy as a means of promoting the personal identification of children with functional limitations in the conditions of centers of social and psychological rehabilitation]. Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seria: pedahohika i psykholohiia [Scientific notes of the Vinnitsa State Pedagogical University named after Mikhail Kotsiubynsky. Series: pedagogy and psychology]. Vypusk 48. pp. 142-147. [in Ukrainian].

Chaikovskiy, M. Ye. (2016). *Teoriia i praktyka sotsialno-pedahohichnoi roboty z moloddiiu z osoblyvymy potrebamy v umovakh inkliuzyvnoho osvithnoho prostoru : avtoref. na zdobuttia naukovooho stupenia d-ra. ped. nauk : spets. 13.00.05* [Theory and practice of social-pedagogical work with young people with special needs in conditions of inclusive educational space: author's abstract. for obtaining a doctor's degree. ped Sciences]. Starobilsk, 46 p. [in Ukrainian].

Soroka O. Possibilities of art-therapy in inclusive education of children with special needs

It is analyzed in the article the general approaches to the inclusive education's problem of children with special needs. It is given the statistical data of the catastrophic increase of children with developmental disabilities that require special education. It is established that Ukraine has a powerful network of specialized institutions for children who have development violations – special, educational and rehabilitation. Despite this, preference is given to institutions of mass type on the basis of inclusive education. There are presented different scientific approaches to the interpretation of the term «children with special needs». The content of the term emphasizes on the need for real help for children of the specified category in the educational process. It is needed the providing support and opportunities for self-realization in the process of integration into society. It has been established that «children with special educational needs» cover children whose educational problems go beyond the generally accepted norm. These are children with peculiarities of psychophysical development, children with minor disorders of health, social problems, children from socially vulnerable groups, gifted children, and others. Particular attention is needed by children with various disorders: hearing, sight, intellect (from delayed mental development to mental retardation), language, musculo-skeletal system, emotional and volitional sphere.

These categories require special inclusive education to help improve learning outcomes; master new role models; get a set of knowledge, skills and abilities (communicative, social, academic); increase self-esteem; to expand social contacts; to improve the overall psycho-emotional state. The choice of inclusive education is related to the advantages of personally oriented teaching methods, the implementation of an individual approach to each child, taking into account its individual characteristics – abilities, peculiarities of development, types of temperament, sex, family culture. We propose the use of art therapy as a correctional-therapeutic and rehabilitation technology in working with children with special needs. It is an innovative educational technology of «treatment» by means of fine arts – drawing, graphics, painting, sculpture, for the harmonious development of the child's personality.

Key words: *inclusive education, art therapy, children with special needs, special needs, disabled person.*